

УДК 94:281.96 (477)

*Олександр Тригуб***АНТИРЕЛІГІЙНА КОМІСІЯ ЯК ЗАСІБ РОЗКОЛУ РПЦ
(1922-1929 рр.)**

Історія Російської Православної Церкви (РПЦ) та державно-церковних відносин належить до числа найбільш широко освоєваних тем вітчизняної історіографії останніх років. Такий дослідницький інтерес пояснюється зняттям обмежень на вивчення церковної історії та церковно-державних відносин, особливо радянського періоду, відкриттям можливості роботи з малодоступними та засекреченими документами державних, партійних і відомчих архівів.

Особливий інтерес, через виняткову свою актуальність для реалій незалежної України, викликає проблема розколу РПЦ у 20-і рр. ХХ ст., його причини, рушійні сили, вплив державних органів на його виникнення та перебіг, міжконфесійні відносини тощо. Низка явищ того часу присутня й у сучасності, що посилює зацікавлення до кола вищевказаних питань.

Антирелігійна комісія (АРК) при ЦК РКП(б) (створена рішенням Політбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) у 1922 р.) та при ЦК КП(б)У (створена рішенням Політбюро ЦК КП(б)У у 1922 р.) була унікальним у своєму роді державним органом у вітчизняній історії. Вона поєднувала високопоставлених представників усіх вищих структур державної влади у країні та відігравала ключову роль при вирішенні абсолютної більшості питань у галузі державно-церковних відносин. Особливий статус комісії підкреслювався її безпосередньою підпорядкованістю вищому органу державної влади у країні – Політбюро. Метою створення комісії була боротьба з релігією, релігійністю та релігійними організаціями взагалі, і з Російською Православною Церквою зокрема. Для досягнення своїх цілей АРК використовувала різні методи. Репресивні (через ОДПУ – санкціонування за-слань і висилок, порушення і продовження справ), адміністративні (через органи НКВС – спостереження за діяльністю релігійних груп і громад, закриття молитовних

будинків), законодавчі (підготовка нормативно-правових актів та інструкцій, що регламентують положення релігійних громад), пропагандистські й агітаційні (розширення мережі антирелігійного друку та створення масових безбожних організацій), внутріконфесійні (керівництво організацією та діяльністю обновленських структур РПЦ, утворення розколів, нагнітання внутріконфесійної напруги та міжконфесійних чвар) й ін.

Вивчення досвіду взаємин подібної структури з найбільшим релігійним об'єднанням – Російською Православною Церквою є досить актуальним завданням. Всебічне вивчення діяльності таких органів, як Антирелігійна комісія при ЦК РКП(б)-ВКП(б) і при ЦК КП(б)У, допоможе запобігти помилкам і злочинам радянського минулого, а також буде сприяти більш плідній взаємодії державних структур і релігійних об'єднань, зокрема, Російської Православної Церкви.

Розробкою питання щодо ролі більшовицької партії у радянські часи практично не займалися і цьому є абсолютно об'єктивне пояснення: до 1989 р. про існування такої структури взагалі не було відомо історикам і широкому загалу, так як документи знаходилися на секретному зберіганні. Окремі натяки з'являлися лише у зарубіжній і діаспорній літературі [1], але всі вони зводилися до провідної ролі у розколі органів ДПУ, а більшовики були лише ідеологами, що не приймали безпосередніх рішень. Новий виток в історіографії даного питання поклав розвал Радянського Союзу і, як наслідок, масове розсекречення архівних фондів партійних органів. У результаті з'явилися нові роботи російських, українських і низки зарубіжних авторів: російських – Н. Кривової, С. Савельєва, О. Шкуріна [2], українських – В. Пашенка, А. Киридон, О. Ігнатуші [3], зарубіжних – А. Луукканена, Е. Рослоф, Д. Періса [4] та низка інших. Але майже всі

праці розглядають роботу РКП(б)-КП(б)У у розрізі державно-церковних відносин і не зосереджують головну увагу на розкольницькій діяльності партійних органів. Виняток складає, хіба що, дисертаційне дослідження Олександра Шкуріна, що присвятив окремий розділ своєї роботи безпосередньо розкольницькій діяльності АРК, але на російському ґрунті [5]. Саме це спонукало автора звернутися до місця та ролі комуністичної партії та її органу – Антирелігійної комісії у розколі РПЦ в Україні.

Широкомасштабний наступ на РПЦ більшовицький уряд розпочав у 1922 р. При цьому керівну роль в організації антицерковної кампанії зіграло Політбюро ЦК РКП(б), що зверталось до «церковних питань» у 1922 р. по кілька разів на тиждень. Ініціатором і фактичним керівником розкольницької кампанії був Лев Троцький, що майже регулярно направляв до Політбюро теоретичні розробки та практичні пропозиції, що стосувалися релігійної політики. Значна частина проектів Л. Троцького була прийнята як постанови Політбюро ЦК РКП(б) і лягла в основу курсу ставлення до Церкви.

Перспективний план дій у відношенні «радянської» частини духовенства, тобто обновленського руху, був сформульований Л. Троцьким у листі до Політбюро від 30 березня 1922 р. «Кампанія із приводу голоду... украй вигідна, тому що загострює всі питання на долі церковних скарбів. Ми повинні, по-перше, змусити зміновіхівських попів цілком і відкрито зв'язати свою долю з питанням про вилучення цінностей; по-друге, змусити довести їх цю кампанію до повного організаційного розриву із чорносотенною ієрархією, до власного нового Собору та нових виборів ієрархії» [6]. Л. Троцький, власне кажучи, пропонував за допомогою обновленців (прихильників оновлення церкви та зближення з радянською владою через визнання соціальної справедливості Жовтневої революції) вилучити церковні цінності, розколоти РПЦ і розгромити «тихоновців» (прихильники Патріарха Тихона (Белавіна), що стояли на ортодоксальних позиціях). Обновленський рух Л. Троцький розглядав як «найнебезпечнішого ворога завтрашнього дня», до лік-

відації якого варто почати негайно готуватися. У той період він сподівався, що обновленці скличуть такий Помісний Собор, що остаточно розвалить «тихоновську церкву». Після цього відразу ж можна буде приступити до знищення самих обновленців.

Пропозиції Л. Троцького від 30 березня були прийняті членами Політбюро ЦК РКП(б) на засіданні 26 травня 1922 р. На підставі цього та подібних йому рішень Політбюро, ДПУ активізувало роботу з обновленськими діячами по їхньому використанню для розколу та розкладання РПЦ. Слід зазначити, що за ними, як і за «тихоновцями», був поступово встановлений тотальний контроль [7]. 10 квітня 1922 р. Й. Сталін від імені ЦК РКП(б) зажадав від усіх губкомів партії у триденний термін повідомити ЦК та ДПУ «хто призначений губкомом керувати церковною політикою в губернії» [8]. Тобто вже у квітні 1922 р. починається створення схеми за якою керівництво по розвалу РПЦ повинно було вестися безпосередньо партійними органами.

Керівництво з боку Політбюро антицерковною кампанією 1922 р. привело ЦК РКП(б) до думки про доцільність постійного та прямого партійного контролю релігійної політики у цілому. Цей висновок був зроблений восени 1922 р., коли основний упор у проведенні кампанії усе більше переміщався з вилучення цінностей і репресій проти духовенства убік поглиблення та керівництва складним процесом розколу усередині Церкви, та знайшов своє втілення у рішенні створити при ЦК єдину комісію по церковним та антирелігійним справам, що повинна була замінити або увібрати у себе кілька невеликих комісій, що створювалися раніше без єдиного плану при центральних партійних і радянських органах.

3 жовтня 1922 р. члени Антирелігійної комісії Агітпропвідділу ЦК РКП(б) звернулися до керівництва партії із пропозицією створити єдину комісію, на яку були б покладені усі основні завдання, пов'язані як із проведенням «церковної» політики, так і з організацією антирелігійної пропаганди. При цьому передбачалося у складі нової комісії зберегти основне ядро Антирелігійної комісії Агітпропу, що існувала з липня

1921 р.

13 жовтня 1922 р. на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) з доповіддю про заснування Антирелігійної комісії із цілковито новими завданнями й особливими повноваженнями виступив завідувач Агітпропу ЦК А.С. Бубнов. Через кілька днів 17 жовтня 1922 р. відбувається організаційне засідання новоствореної комісії, що отримала назву «Комісія з проведення відокремлення церкви від держави (Антирелігійна комісія ЦК РКП(б) – АРК)» і приймається рішення про затвердження Комісії та її складу [9]. На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 19 жовтня за участю В.І. Леніна це рішення затверджується й обговорюється попередній склад цієї секретної комісії [10].

Створена Комісія проіснувала з 23 жовтня 1922 р. по 17 листопада 1929 р. Загалом було проведено 118 засідань. У 1922-24 роках, у часи найбільшого впливу РКП(б) на хід подій у православ'ї та інших конфесіях, АРК збиралася двічі на тиждень, а з 1925 року – щомісячно [11]. Аналіз протоколів і рішень свідчить, що АРК мала істотний вплив на процеси розколу до 1927 р. включно, а у кінці 1920-х років вирішувала переважно технічні питання, а загальну стратегію розробляли та втілювали у життя органи ОДПУ-НКВС.

Загальне місце АРК у структурі радянських і партійних керівних органів нам показує схема 1 [12] (дивіться далі).

Подібна комісія була створена в Україні. Про час створення АРК при ЦК КП(б)У достеменно невідомо. Українська дослідниця Алла Киридон вказує на 4 липня 1922 р., коли на Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення про створення «Комісії з антирелігійної пропаганди» у складі Серафимова (голова), Рафаїла, Сухоплюєва, Балицького, Мініна та Скрипника [13]. Надалі автор стверджує, що це й було створення АРК в Україні. Інший відомий дослідник історії православ'я 1920-30-х рр. Олександр Ігнатуша наголошує на іншій даті – 27 березня 1923 р. (перший відомий протокол Комісії, серед тих, що збереглися в ЦДАГО України) [14].

Найменш вірогідною представляється думка О. Ігнатуши, так як протокол, на який спирається дослідник, не є організаційним і

торкається безпосереднього вирішення поточних справ. Щодо позиції А. Киридон, то у ній є певний аргумент, але чи була це саме Антирелігійна комісія – невідомо, бо паралельно з АРК, яка мала конспіративний характер та офіційно ніде не фігурувала, була інша – офіційна – «Комісія з антирелігійної пропаганди», що діяла при відділі агітації та пропаганди, про яку ймовірніше і йде мова у вищезазначеному протоколі від 4 липня 1922 р.

Загалом же питання про антирелігійні комісії 1921-1922 рр. досить складне. На той час центральні партійні та державні органи створили значну кількість всіляких комісій, що займалися питаннями церковної політики. Вони в основному вирішували оперативні питання, що виникали і, як правило, існували недовго.

Наша точка зору зводиться до наступного. В Україні до справи розколу православної церкви ЦК КП(б)У безпосередньо звернувся у серпні місяці 1922 року, про що свідчить закритий лист секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда за вересень 1922 р. у якому, зокрема, вказувалося, що «у справі розколу церкви у половині серпня ЦК дав директиву про посилення роботи з розколу... Робота партійних і радянських організацій у напрямку розколу та дискредитації неухильно продовжується, для чого при ЦК працює спеціальна комісія» [15]. Протягом вересня-листопада 1922 р. усі питання, що були пов'язані із розколом РПЦ направлялися безпосередньо до Комісії. Наприклад, протягом 10-19 жовтня 1922 р. було прийнято два рішення вищих партійних органів щодо розколу: 10 жовтня Оргбюро ЦК КП(б)У вирішує «розглянути роботу по розколу церкви», а 19 жовтня Секретаріат ЦК КП(б)У приймає резолюцію: «Посилити роботу по розколу церкви». Обидва ці рішення було направлено до церковної комісії [16].

Можна зробити висновок, що не пізніше серпня-вересня 1922 р. для централізованого керівництва розколом при ЦК КП(б)У була створена спеціальна комісія «По церковним справам», що пізніше була реорганізована і взяла назву «Антирелігійна Комісія при ЦК КП(б)У» (надалі також фігурують назви – «Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК)» і «Центральна антирелігійна ко-

місія»), і яка корегувала роботу партійних і радянських організацій у напрямку розколу та дискредитації церкви. Як правило, вона переважно дублювала, або пристосовувала до українських реалій розпорядження та директиви Антирелігійної комісії Політбюро ЦК ВКП(б), що апробувала та широко втілювала таємну політику кремлівського керівництва по відношенню до церкви.

Якщо розглянути процес формування російської АРК, де до жовтня 1922 р. діяло декілька комісій, які займалися різними галузями церковного життя та навести паралелі, то можна також зробити припущення, що і в Україні також діяла низка комісій, які у кінці 1922 р. об'єдналися в єдину АРК.

Архівні документи свідчать про активну діяльність АРК-ВАК у розпал політики розколу українського православ'я – до 1925 р. включно (пізніші протоколи ВАК не знайдені, але її існування підтверджують протоколи АРК на місцях, що діяли до кінця листопада 1929 р. [17]). У роботі цієї комісії, так само, як і всеросійської, брали участь працівники вищого партійно-державного апарату: у 1923 р. – В.А. Балицький (голова ДПУ УСРР), М.О. Черлунчакевич (заступник Наркома внутрішніх справ), С.М. Макар (Жвїф), Я.І. Райхштейн (заступник начальника відділу кадрів НКВС УСРР), І.К. Сухоплюєв (завідуючий підвідділом культів адміністративного відділу НКВС), Соколовський (завідувач п'ятимісячним відділом ДПУ), С.М. Діманштейн (голова Головополітосвіти), В.Ф. Логінов (член ЦК КП(б)У, член ВУЦВК), О.Я. Шумський (Завідуючий відділом агітації і пропаганди); у 1924 р. – К.М. Карлсон (заступник голови ДПУ УСРР), В. Уласевич (Агітпроп ЦК КП(б)У), С.Т. Карін (Даниленко) (ДПУ УСРР), Я.М. Гольберт, А.В. Іванов (член Політбюро КП(б)У; з 1925 р. – член ЦВК СРСР, був членом Президії ЦВК СРСР, секретарем Ради Союзу ЦВК СРСР), В.М. Горожанін (Кудельський) (з 1924 р. – начальник секретного відділу ДПУ УСРР), Шишко, Холявський (зав. Оргінстром ЦК КП(б)У). Всеукраїнська комісія так само, як і всеросійська, носила закритий характер. У час найбільш навального наступу на церкву в середині 20-х рр. правомочність комісії визнавалася

навіть за умов участі у роботі всього чотирьох представників, якщо серед них був присутнім член ЦК або ЦКК. Характер антирелігійної роботи визначало обмежене число осіб і вона носила таємний, конспіративний характер [18].

Персональний склад АРК часто змінювався, але посадовий склад залишався без змін. Так на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 9 листопада 1922 р., заслухавши доповідь Д. Лебеда «Про роботу комісії з церковних справ», було прийнято рішення: «Констатувати, що Комісія не працює належним чином... Тов. Серафимова негайно відкликати з Києва», а на голову Комісії запропоновано затвердити Манцева [19].

На засіданні Політбюро від 23 листопада 1923 р. приймається рішення «...доручити Секретаріату переглянути склад Центральної Комісії, а також працівників, що безпосередньо виконують її завдання та представити на затвердження Оргбюро» [20]. Після чого 22 лютого 1924 р. АРК було затверджено Політбюро у складі: Шумський (голова), Логінов, Скрипник, Балицький, Затонський, Марченко (КСМ), Сухоплюєв, Черлунчакевич (НКВС), Мусульбас (Укрбюро ВЦСПС). 15 жовтня 1924 р. Оргбюро ЦК КП(б)У пропонує затвердити головою АРК М. Попова*, що очолював московську АРК протягом 1922-1924 рр. і мав великий досвід роботи у даному напрямку [21].

Ключовими питаннями, що розглядалися АРК з самого початку в центрі та на місцях були питання розколу (організація осередків групи «Жива Церква» в центрі та регіонах, організація Всеукраїнського об'єднанського з'їзду 14-16 лютого 1923 р., автоке-

* Попов Микола Миколайович [24.12.1890 (5.1.1891) – 10.2.1938], учасник революційного руху в Росії, радянський історик. Член Комуністичної партії з 1919. Народився в Кутаїсі у родині вчителя. З 1906 член РСДРП, меншовик; вів роботу у Владикавказі (нині Орджонікідзе), Харкові, Москві. У 1911 р. арештований, засланий в Іркутську губернію. У 1917-19 член Харківського комітету й ЦК РСДРП меншовиків. У 1919-20 виконував доручення НКЗС РСФРР у Закавказзі. З 1920 у Харкові член редколегії газети «Комуніст», з 1921 секретар губкому КП(б)У. 19.10.1922 – 25.01.1923 – голова, а до 23.10.1924 р. заступник голови АРК при ЦК РКП(б). З 1924 в апараті ЦК КП(б)У, 1924-26 редактор газети «Комуніст», ректор інституту марксизму. 1928-29 в апараті ЦК ВКП(б) і МК. 1929-33 член редколегії «Правди». 1933-37 – секретар ЦК КП(б)У; був членом Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У. Член ЦВК СРСР. Репресований, реабілітований посмертно.

фалія обновленської церкви в Україні, виділення уповноважених від Вищого Церковного Управління обновленської церкви тощо) та його складова – суд над Патріархом Тихоном, що був заарештований і знаходився під домашнім арештом з травня 1922 р. Головним завданням, яке ставила перед собою АРК – це провести суд над Тихоном до скликання Всеросійського Церковного Собору та змусити його піти на співпрацю із радянською владою.

Щоб уникнути заворушень та протестів під час процесу було прийнято рішення про проведення шаленої агітаційної кампанії із показовим засудженням патріарха. З цієї причини на засідання московської АРК 27 лютого 1923 р. вирішили «Доручити т. Попову по лінії ЦК зробити відповідні вказівки місцям про прийняття належних заходів агітації у зв'язку з процесом «Тихона»» [22]. Як результат, вже на засіданні української АРК від 27 березня 1923 р. слухали телеграму ЦК РКП(б) про підготовку суду над патріархом Тихоном. Після обговорення було прийнято ряд рішень: «1. По лінії ДПУ дати директиви на місця Губвідділам ДПУ зв'язатися з Губкомами для того, щоб на місцях широко проводити кампанії безпартійних віруючих з приводу суду над Тихоном, використовуючи «Ж[иву] Ц[еркву]*»; 2. Дати розпорядження по лінії НКВС про відсутність перепон для улаштування зборів віруючих в церквах для роз'яснення суду над колишнім патріархом Тихоном; 3. Випускати передвиборчі листівки винятково у Харкові для усієї України, передаючи їх попередньо для перегляду тов. Діманштейну**» [23].

Через два тижні у центральній та місцевій пресі з'являються агітаційні замітки з кричущими назвами: «Віруючі засуджують Тихона», «Трудящі про суд над Тихоном», «До суду «святішого» громили», «Тихон - контрреволюціонер», «Патріарх Тихон перед революційним судом», «Духовенство

засуджує Тихона» тощо [24]. Переважна більшість статей розміщена на передніх шпальтах газет, що яскраво свідчить про вагу, яка надавалася партійним керівництвом цьому питанню.

Іншим важливим питанням, що розглядалося регулярно Антирелігійною комісією була організація обновленської церкви у центрі та на місцях. Після створення у Києві у лютому 1923 р. обновленського Всеукраїнського Вищого Церковного Управління (ВУВЦУ) стало питання його організації і поширення його впливу на місця. У своїй доповіді «Про стан церкви на Україні» ДПУ відзначало, що «Всеукраїнське Вище Церковне Управління, не маючи коштів на оплату працівникам, на роз'їзди по єпархіям, для інструктування та для видання свого друкованого органу, перетворилося майже у мертву верхівку, позбавлену авторитету, що не має керівництва Єпархіальними Управліннями» [25].

У зв'язку з цим та намагаючись безпосередньо і оперативно контролювати верхівку «обновленської» РПЦ Антирелігійна комісія 29 квітня 1923 р. вирішила перевести ВУВЦУ до Харкова [26]. Не дивлячись на те, що з великими труднощами представником АРК Соколовським було знайдено приміщення, виявилось, що необхідно перевезти й меблі, так як купити нових ВУВЦУ не мала можливості. Тому на засіданні АРК від 4 червня 1923 р. приймається рішення про надання дозволу перевезти меблі з Київського Покровського монастиря до Харкова [27]. Організацією цих рішень займалося безпосередньо ДПУ Республіки, а кошти виділяло ЦК КП(б)У. Лише за другий квартал 1923 р. на розкольницьку діяльність було витрачено 128 млн. рублів (відправка сексотів-обновленців на Всеросійський Церковний Собор, друк листівок та «Церковної газети» – головного друкованого органу «обновленської» РПЦ тощо). У третьому кварталі планувалося витратити 383 млн. рублів, а саме: перевезення інвентарю ВУВЦУ з Києва до Харкова – 17 тисяч, організація ВУВЦУ (ремонт приміщення та оплата технічним працівникам) – 32 тисячі, субсидія для випуску «Церковної газети» – 25 тисяч, відправка п'яти інструкторів-обновленців для поширення ідей обновлен-

* «Жива Церква» – обновленська група РПЦ, що була створена у травні 1922 р. і лягла в основу обновленського руху 1920х років.

** Діманштейн Шимон (Семен Маркович; 1886-1938), комуністичний діяч. З 1922 по 1924 рр. очолював Головополітосвіту в Україні. Мав духовну освіту та звання рабина. Ймовірно займався питання церковної політики в Україні протягом 1922-1923 рр.

ства по Україні та організація ними осередків «Живої Церкви» на місцях – 150 тисяч та інше [28]. Отже, як ми бачимо, коштів для розкольніцької діяльності у середовищі РПЦ більшовицька партія не шкодувала.

За другу половину 1923 р. не збереглося жодного протоколу АРК, але за рядом інших документів можна у загальних рисах визначити основні питання, яких торкався цей таємний орган партії.

Головним питанням, яке стояло на порядку денному у другій половині 1923 р., була підготовка Всеукраїнського Обновленського Собору та ряд організаційних питань щодо діяльності обновленської церкви. Згідно кошторису, представленому ДПУ для Політбюро по роботі серед духовенства основними завданнями були: підготовка Всеукраїнського Собору (відправка людей для переговорів з єпископами – противниками обновленців до Києва, Полтави, Одеси та Катеринослава для ведення з ними переговорів і залучення до роботи Собору щоб «надати йому [Собору] більший авторитет» [29]); проведення Собору (проїзд та утримання 20 єпископів, друк матеріалів і протоколів Собору, друк послання єпископа Йосипа Кречетовича проти Патріарха Тихона); організаційні моменти (ремонт приміщення для Синоду, організація друкованого органу обновленської РПЦ і т.д.) [30]. Усі ці питання вирішувалися на засіданнях АРК, а реалізовувалися через секретно-оперативну частину ДПУ Республіки.

Стратегічна лінія щодо подальшої роботи по розколу була окреслена на засіданні Політбюро від 23 листопада 1923 р. Заслухавши доповідь «Про церковну політику» члена АРК В. Логінова, Політбюро приймає рішення: а) підтвердити подальший курс на всебічну підтримку «Живої Церкви»; б) прийняти заходи до недопущення посилення тихоновщини; в) провести роботу по відколу «лівих» елементів серед тихоновщини;... д) Комісії (тобто АРК. – *О.Т.*) поставити завдання ліквідувати тертя між прогресивними духовними угрупованнями і створення з них блоку для боротьби з тихоновцями та автокефалістами; е) схвалити лінію Комісії з пом'якшення різкості лінії живоцерковців; ж) схвалити перейменування Вищого Церковного Управління в Украї-

нський Синод;... м) усіляко утриматися від зворотної передачі церков від «Живої Церкви» тихоновцям. Передача повинна проводитися тільки за постановою Центральної Церковної Комісії [31]. Дана постанова яскраво свідчить про подальшу розкладницьку роль з боку центральних органів КП(б)У.

У подальшому протоколи 1924-1925 років підтверджують незмінність взятої стратегічної лінії. Наприклад, у своєму циркулярі від 27 жовтня 1924 р. до губернських антирелігійних комісій АРК зазначала: «1. Вважати несвоєчасним легалізацію тихоновських адміністративно-церковних одиниць..., реєстрації не дозволяти, відтягуючи під різними приводами; 2. Перешкоджати усіма засобами організацію віруючих тихоновським духовенством для вимог легалізації громад; 3. Як і раніше приймати усі заходи в інтересах посилення обновленства, проводячи роботу по розколу і розкладанню тихоновщини...» [32].

1 березня 1925 р. на своєму засіданні АРК поглиблює тенденції розколу, прийнявши рішення «по відношенню тихоновщини повести політику «законного» утиску, тобто всіляко через Радянські адміністративні й інші органи позбавляти їх коштів, при спробі передачі у руки тихоновців парафій, по можливості акту не оформляти і не затверджувати; поширення літератури, збори, пропаганду поза церквою забороняти, гальмувати і, де можливо, не давати дозволу на церковні ходи та інше. По відношенню обновленців... ввести всілякі полегшення обновленцям, зниження податків, допомогу у вишукуванні коштів, приміщень тощо» [33]. Отже політика з поглиблення розколу і по відношенню до двох найбільших течій з боку АРК продовжувала залишатися незмінною.

Важливим питанням протягом 1922-1925 рр. було досягнення через АРК автокефалії обновленської РПЦ. Питання про автокефалію було піднято головним українським антирелігійником Іваном Сухоплюєвим у кінці 1922 р. У чорновій записці до Політбюро КП(б)У він зазначив, що «допускати злиття української автокефальної та екзархіальної обновленської церкви неможна. Роз'єднати їх можна автокефалією екзархіальної церкви» [34]. Погодившись із да-

ною пропозицією АРК при ЦК КП(б)У звертається до московської АРК із запитом про автокефалію у відповідь на який 31 жовтня 1922 р. на засіданні АРК при ЦК РКП(б) було прийнято рішення «автокефалію національної церкви не підтримувати до Собору. Делегувати тов. Скворцова з ким-небудь від ВЦУ (Вище Церковне Управління обновленської РПЦ, що знаходилося у Москві. – *О.Т.*) та ДПУ на Україну для вивчення цього питання там і після цього, заслухавши їх інформацію, прийняти те чи інше рішення з питання автокефалії» [35]. Подальші події засвідчили, що питання у позитивному сенсі вирішено не було.

Після II Всеросійського Помісного Собору обновленської РПЦ, що проходив у Москві 29 квітня – 8 травня 1923 р. до Москви від української АРК приїжджає С. Діманштейн для з'ясування питання про автокефалію, але на засіданні від 22 травня 1923 р. Центр знову відмовляє Україні у самостійності церкви [36]. Отже і в духовній сфері, не дивлячись на нагальну потребу в інтересах розколу, Москва не бажала давати українській РПЦ автокефалію, зберігаючи максимальну централізацію.

Розв'язати дане питання вдалося лише у 1925 році. 1 березня 1925 р. на своєму засіданні українська АРК прийняла чергове рішення «поставити перед ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) питання про необхідність ввести повну автокефалію Української Церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом» [37]. Ймовірніше, Київ отримав з Москви позитивну відповідь, бо на II Всеукраїнському Соборі, що проходив у травні 1925 р. у Харкові і був підготовлений не без допомоги ДПУ, було оголошено автокефалію обновленської церкви в Україні та підтверджено на жовтневому Всеросійському обновленському Соборі у Москві у повному та беззастережному значенні [38].

Цікавим для нас є створення розколу РПЦ на українському ґрунті. На засіданні ВАК від 14 серпня 1924 р., заслухавши доповідь представника ДПУ С. Каріна «Становище духовенства» з пропозицією ДПУ: «1) З метою більш глибокого розкладу тихоновщини, створення у середовищі такої угруповання, що орієнтується на Вселенського Патріарха, який веде лінію на визнання

Синоду; 2) По тій же лінії для більшої авторитетності згаданого угруповання і з метою нанесення можливо більшого удару тихоновщині, бажано використовувати призначеного п. Тихоном на Україну у якості Заступника Екзарха архієпископа Іоанікія*», було прийнято рішення: «Визнати за бажане використання Іоанікія для розкладу тихоновщини шляхом створення угруповання серед тихоновщини, що орієнтується на Вселенську Патріархію» [39].

Ґрунтуючись на даному рішенні ДПУ розсилає таємний циркуляр губвідділам ДПУ, де розкривши ідею створення лояльного тихоновського угруповання шляхом надання тихоновцям автокефалії, дав чіткі вказівки щодо організації нового розколу: «Практичне здійснення необхідно почати з вербування із середовища авторитетних священнослужителів, один з яких повинен тактично підняти питання серед іншого духовенства про необхідність вимоги автокефалії від Патріарха Тихона і про можливість легалізації» [40].

З цією метою, починаючи з січня 1925 року, органами ДПУ посилено була почата обробка тихоновського єпископату, щоб схилити до скликання Собору Єпископів України. Від цього Собору була надія домогтися постанов про осуд тихоновщини, відмежування від неї й організації нового угруповання. Це угруповання повинно було не приєднуючись до обновленства, вести боротьбу з тихоновщиною та УАПЦ [41].

Для вербовки Іоанікія йому, ймовірніше, інкримінували нові провини і його було заарештовано. Це пояснює той факт, що через рік, на засіданні ВАК від 1 березня 1925 р., заслухавши доповідь Логінова «Про Іоанікія» приймається рішення: «Іоанікія завербувати, після чого зв'язатися з ВУЦВКом про помилування» [42]. Таким же чином

* Іоаннікій (Соколовський Феодосій Семенович), народився 1889 р. у родині дякона у селі Мигалка, Радомисського повіту, Київської губернії (селище Няевка Малинського району Київської області). Закінчив Київську духовну семінарію і Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. Служив полковим священником. 21 жовтня 1921 р. висвячений у єпископа Бахмутського. В 1922-24 рр. – заступник Екзарха України. В 1923 р. засуджений на 1 рік концтаборів. Став одним із засновників «Лубенського розколу» 1925 р. і призначений єпископом Харківським, Катеринославським і Донецьким. 1927-1937 рр. митрополит м. Ульяновська. Розстріляний 15 січня 1938 р.

було, можливо, завербовано й іншого єпископа – Сергія (Лабунцева), якого у другій половині 1924 р. було заарештовано і через 4 місяці відпущено без покарання [43].

До червня 1925 р. було оброблено 5 єпископів, 3 з яких, як ініціативна група, скликали Собор Єпископів. 4-5 червня 1925 р. у м. Лубни (звідки пішла інша, неофіційна, назва конфесії – «Лубенський розкол») відбувся Собор на якому було присутнє 6 єпископів, а інші – 21 особа, ухилилися від участі. Під час Собору, один з учасників єпископ Іосаф, під впливом агітації тихоновців, пішов. Таким чином, Собор склався із 5 єпископів: архієпископ Іоанікій (Соколовський), колишній керуючий Харківською єпархією (тихоновського напрямку); єпископи: Вінницький – Павло (Погорілко), Лубенський – Феофіл (Булдовський), Золотоношський – Сергій (Лабунцев), Сновський, вікарій Чернігівської єпархії – Сергій (Іваницький). Ідеологом нової конфесії став досить талановитий духовник, засновник угруповання РПЦ під назвою «Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви» Павло Погорілко, що діяв на Поділлі.

Собор оголосив себе тимчасовим Вищим Церковним Органом на Україні. Незважаючи на нечисленність єпископів, вони, на момент проведення Собору, представляли до 2000 парафій Харківщини, Донеччини, Катеринославщини, Полтавщини, Поділля та Чернігівщини [44]. Таким чином, у надрах АРК-ДПУ зародилася і реалізувалася ідея розколу тихоновського напрямку РПЦ й утворилася нова конфесія, що отримала офіційну назву «Соборно-єпископська церква», або «Українська Православна Автокефальна Церква з канонічно наступною ієрархією».

Для реалізації своєї політики на місцях АРК мала розгалужену мережу різного роду комісій, що діяли при губкомах КП(б)У і переважно були створені протягом вересня 1922 р. Спочатку це були так звані «трійки» – спеціальні органи губернського та повітового масштабу для керівництва роботою у вищезгаданому напрямку. До їх складу входили представники від комітету КП(б)У, ДПУ та Виконкому чи НКВС. При цьому,

як зазначається у документі, «трійки повинні складатися винятково із витриманих і політично грамотних партпрацівників» [45].

На ці органи покладалися наступні завдання:

1. Зробити через представника ДПУ облік контрреволюційного духовенства для того, щоб надалі, поступово через «Ініціативну групу», провести на всі ієрархічні командні пости прихильників т.зв. «Живої Церкви».

2. Надати представникам «Живої Церкви» можливість повести друковану й усну пропаганду.

3. Всі контрреволюційні справи, після відповідної обробки в органах дізнання й слідства, у терміновому порядку, широко популяризуючи, передавати на слухання до сесій Револьюційних трибуналів.

4. Підсилити діяльність повітових ліквідкомів по відокремленню церкви від держави.

5. Поставлене завдання вважати ударним і провести його у найкоротший термін [46].

Наприклад, Одеська губернська трійка була створена в кінці серпня – на початку вересня 1922 р. Головою трійки було призначено завідуючого відділом агітації та пропаганди при Одеському губкомі КП(б)У Г. Левіта. Вся робота велася під загальним керівництвом Секретаря Одеського губкому Одінцова. Але 23 вересня 1922 року створена Комісія при Одеському губкомі була розформована і всі справи про розкол церкви були передані «Комісії по антирадянським партіям», або «Комісії по боротьбі на антирадянському фронті». Її постійними членами були 4 особи: Секретар Губкому (Одінцов), Голова Губвиконкому (Аверін), Завідуючий відділом агітації та пропаганди (Г. Левіт) і голова Одеського ДПУ (Альпов) [47].

7 вересня 1922 року Губернська «трійка» розіслала повітовим партійним комітетам таємний циркуляр № 405 про створення відповідних «трійок» на місцях, що й було зроблено протягом вересня (наприклад у Первомайську трійку було організовано 7 вересня, у Тирасполі – 23 вересня) [48].

Протягом вересня-жовтня 1922 р. Одеська комісія переймалася справою захоплення церковної влади обновленством, поширення

їх ідеологічної платформи, контроль над єпископатом. Для реалізації останнього були залучені усі сили ДПУ та інших структур (НКВС, НКЮ, Прокуратура тощо).

У другій половині вересня 1922 р. була створена Комісія при Київському губкомі КП(б)У, про що було прийнято рішення на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У від 14 вересня 1922 р.: «Визнати необхідним посилення роботи з розколу церкви. Вказати на слабкість її в центрі церковників (м. Київ. – *О.Т.*), на що звернути увагу Київського губкому та запропонувати йому посилити роботу з розколу церкви. Створити у Києві Комісію під головуванням т. Михайлюк у складі тт. Євдокимова, Лівшица і Логінова» [49]. Отже можна констатувати, що восени 1922 р. в губерніях України було створено структурну мережу, що втілювала на місцях рішення як української, так і всеросійської АРК.

Судячи з усього дані комісії при губкомах поступово втрачали свою дієвість, так як вже у кінці 1923 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь представника ДПУ Логінова «Про церковну політику», приймається рішення «відтворити губернські комісії з керівництва церковною роботою» [50].

Реалізувати це вдалося лише через три місяці. 19 березня 1924 р. на основі рішення Антираелігійної Комісії, ЦК КП(б)У надіслав до губкомів циркуляр № 1 в якому вимагав негайно створити при Губкомах Антираелігійні Комісії у складі: Голова Комісії – Зав. Агітпропу Губкому, члени – заступник голови губвиконкому, губпрокурор, начальник губвідділу ДПУ, або його заступник, секретар – представник ДПУ (як правило, начальник таємного відділу (СОЧ – «секретно-оперативная часть». *О.Т.*), що займався питаннями церковної політики). На засіданнях АРК повинні були обговорюватися усі принципи питання, а відповідні постанови були обов'язковими для усіх радянських органів, з якими тим чи іншим чином стикалися представники релігійних течій. З принципів питань АРК на місцях зв'язувалися через апарат ДПУ з центральною комісією, а з поточних питань отримували консультації у губвідділі ДПУ [51].

У більшості округів протягом літа

1924 р. також була створена мережа антирелігійних комісій при агітпропах окружних комітетів КП(б)У. Наприклад, 21 липня 1924 р. на засіданні широкої Колегії Агітпропу Роменської округи Полтавської губернії було прийнято рішення про створення Антираелігійної Комісії у складі 3-х осіб: представників від агітпропу, окрвиконкому та ДПУ [52]. Подібну Комісію у складі 5 осіб було створено 20 серпня 1924 р. і при Агітпропі Тульчинської округи Подільської губернії [53].

У той же час були й винятки, які, на нашу думку, виникали у тому разі, коли губкоми, або ж губвідділи ДПУ по-своєму трактували циркуляри Центра. Прикладом може слугувати Одеська губернія, де після організації губернської АРК було прийнято рішення про розпуск окружних комісій, про що свідчить телеграма Єлисаветградського Окрвідділу ДПУ від 10 червня 1924 р. до секретаря місцевого партосередку Амосова, де зазначалося, «що антирелігійні комісії створюються лише при губкомах КП(б)У. Робота ж в округах узгоджується Окрвідділами ДПУ з Окрпарткомаами, не створюючи спеціальних комісій» і при цьому зазначалося: «...губвідділом ДПУ нам пропонується існуючі антирелігійні комісії негайно розпустити» [54].

Отже в середині 1924 р. була створена більш-менш чітка структура антирелігійних комісій для керівництва церковним життям в Україні. Причиною такого рішення, ймовірно, є суворі централізація партійного й адміністративного апарату та приведення його до єдиної схеми. На користь цього твердження свідчить і зміст вищезгаданого циркуляру №1 від 19 березня 1924 р. де, зокрема, вказувалося, що в результаті створення губернських АРК «...в усіх губерніях і по всій відомчій лінії буде проводитися єдина і правильна лінія в антирелігійній роботі ...робота губкомісії централізована» [55].

Вже наступний циркуляр, направлений секретарям Губкомів та Головам Губернських АРК чітко визначив пріоритетні завдання останніх, які зводилися до наступного: «З метою зміцнення обновленської церкви і розкладання тихоновської, необхідно використати не тільки агентурно-

оперативні методи роботи органів ДПУ, але й інші радянські органи, з якими релігійні громади входять у той чи інший контакт (Губвиконкоми, Губліквідкоми, Фінвідділи, Прокуратура та ін.). Губвідділи ДПУ, зірко стежачи за всіма потребами обновленських і тихоновських приходів, повинні у контакті зі згаданими Радянськими органами, тобто через них (ретельно приховуючи свою – ДПУ – участь у цьому) усіляко сприяти першим і протидіяти другим. Так, наприклад, при встановленні податків на обновленців стягувати по можливості нижче, й у всякому разі не вище, встановленого мінімуму, а з тихоновців не нижче встановленого максимуму.

Відносно придбання приміщень, вишукування коштів поряд зі сприянням обновленцям, проявляти протидію тихоновцям.

Що стосується агітації, зборів поза церквою або в церкві, але не з поточних справ: поширення літератури, хресних ходів і т.д., то зазначені дії, якщо вони походять від тихоновців усіляко гальмувати, у відповідних випадках зовсім забороняти, за непокору та незаконні дії віддавати суду, у той час як обновленцям робити послаблення і сприяння.

Кожний окремий випадок протидії тихоновцям і сприяння обновленцям обставляти так, щоб він формально не суперечив закону і, по можливості, не давав би формальних приводів для оскарження дій місцевої влади у вищій інстанції.

При цьому необхідно проводити різницю між селом і містом: якщо в місті зазначене може проводитися рішучіше і жорсткіше, то в селі необхідно проявляти особливу обережність і розбірливість, відповідно до настроїв даної місцевості і передбачаючи можливі небажані наслідки (заворушення селян і т.п.)» [56]. Наступного дня – 20 березня 1924 р. – секретар АРК при ЦК КП(б)У Райський направляє начальника губвідділів ДПУ більш чітку інструкцію проведення економічного тиску на опозицію обновленській РПЦ [57].

Як реалізовувалися ці рішення показує нам АРК при Одеському Губкомі КП(б)У, що була створена 9 квітня 1924 року (протягом квітня-травня 1924 р. АРК були створені практично в кожній губернії. – *О.Т.*) у

складі: Петровський (Секретар Одеського губкому), Чернявський (Губпрокурор), Микалюк (ймовірно, завідувач відділом Агітації та пропаганди губкому), Гарін (Начальник губернського відділу ДПУ) та Гладовський (Губадмінвідділ). Основною метою створення Комісії визначалося керівництво та вивчення релігійного життя в Одеській губернії [58]. У день створення Комісія провела два засідання: перше – організаційне, а на другому вже вирішувалися важливі стратегічні питання щодо підтримки обновленського руху та боротьби із «тихоновцями» [59].

Зокрема, вислухавши інформацію помічника начгубвідділу ДПУ Гаріна про стан справ у середовищі конфесій РПЦ на Одещині і пропозицію ДПУ про економічний тиск на тихоновців щоб утримати панівне становище обновленців, Одеська АРК приймає наступний ряд рішень:

1) Запропонувати Зав.Губ. і Окрфінвідділу в контакт з Губ. і Окрвідділами ДПУ, зменшити до мінімуму, а у випадку гострої потреби, знімати зовсім, податки на обновленські приходи і церковнослужителів. Тим же органам вжити заходів до можливого підвищення у м. Одесі й окружних містах податків на тихоновців; у селах же податки на тихоновців повинні бути цілком нормальні і законні (у містах же під законним приводом усіляко підвищуватися).

2) З метою максимального приховування політики і переваг стосовно обновленців і можливого обмеження стосовно тихоновців, необхідно фінагентів у цю справу не посвячувати і вони повинні здійснювати зниження податків не зі своєї ініціативи та розсуду, а за розпорядженням свого центра і скарги платників (через Зав. Губ. і Окрфінвідділи).

3) Доручити т. Гладовському (завідувач Губернським адміністративним відділом НКВС. – *О.Т.*) через губадмінвідділ загальмувати розвиток тихоновського руху, віддавши відповідне розпорядження периферії. Для тієї ж мети Губвідділу ДПУ дати директиву окрвідділам, а парторганам також звернути увагу на це явище [60]. Тоді ж було прийнято рішення про організацію показового суду над єпископом Миколаївським та Херсонським Прокопієм (Титовим) [61].

На наступному засіданні Одеської АРК від 21 квітня 1924 р. було прийнято рішення не лише зменшити податки, а й зменшити оплату за електроенергію в обновленських церквах і скасувати відсотки, які було нараховано Соцстрахом на заборгованість Одеського Єпархіального Управління обновленської церкви [62]. Отже вплив на радянські виконавчі та судові органи навіть у місцевих АРК був майже необмеженим.

У кінці 1924 р. було ліквідовано колишні окружні ліквідаційні комісії, які разом із органами ДПУ вирішували питання релігійної політики, а натомість тактична частина діяльності була перенесена у новостворені Комісії при Окрпарткоммах [63]. Нам відомо про діяльність лише однієї такої Комісії при Конотопському окрпарткомі, яка мала назву «Комісія по відокремленню церкви від держави» [64]. Ймовірніше, створити систему таких комісій на території всієї України так і не вдалося, бо вже у лютому-березні 1925 р., отримавши таємного листа Антираелігійної Комісії при ЦК КП(б)У №1536/с «про встановлення єдинообразних заходів по відокремленню церкви від держави» Полтавський губком визнав за необхідне «аби всі принципові питання у цій галузі роботи пророблялися... Антираелігійними комісіями при Агітпропах ОПК, які повинні складатися із наступних осіб: 1) Представника Агітпропу ОПК (голова комісії), 2) Представника ДПУ, 3) Зав. адм. відділом Окр. ВК і 4) Окр. прокурор, або його заступник» [65]. Про подібні Комісії при Агітпропах ми вже згадували вище.

У середині 1925 р. у зв'язку з адміністративною реформою в країні відбулася та реорганізація АРК та подальша централізація органів антирелігійної роботи. 19 червня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову в якій зобов'язало окружні партійні комітети організувати місцеві антирелігійні комісії у складі: 1) Секретар окружному, 2) Завідувач агітаційно-пропагандистським відділом і 3) Начальник окружного відділу ДПУ. До роботи новостворюваних антирелігійних комісій «із правом дорадчого голосу» «могли» бути залучені начальники адміністративних відділів окружних виконкомів і «по необхідності» начальники відділень культів окрадмінвідділів - тобто особи,

які представляли органи державної влади, що проводили гласний контроль за дотриманням радянського законодавства про церкву [66]. Отож, як зазначає запорізький дослідник Олександр Ігнатуша, склад місцевих комісій підкреслює, наскільки вторинною керівництво партії вважало сферу гласної боротьби з релігією порівняно з роботою КП(б)У та ДПУ. Утаємниченість і методи ведення роботи цих органів вважалися головними порівняно із агітаційно-культурницькими принципами тривалої і відкритої ідейно-світоглядної боротьби проти церковних традицій та релігійної психології співгромадян декларованими програмою РКП(б) та державними декретами. Цей пріоритет підтверджує і таємний характер листування між ВАК та окружними партійними комітетами. Воно здійснювалося як безпосередньо через Політбюро та підвідділ антирелігійної пропаганди Агітпропу ЦК КП(б)У (у час керівництва ним В. Уласевич, яка водночас, була секретарем ВАК), так і через губернські та окружні відділи ДПУ [67].

Протягом липня-листопада 1925 р. окружні АРК були створені по всій Україні, створивши чітку централізовану вертикаль державних радянських органів по втіленню таємної урядової політики щодо релігійних інституцій. Наприклад, 29 липня 1925 р. були утворені Чернігівська та Запорізька АРК [68], 19 серпня – Артемівська [69], 4 вересня – Зінов'ївська [70], 25 вересня – Таганрозька [71], жовтень – Маріупольська [72] і т.д. Склад цих комісій не завжди відповідав циркулярному: Запорізька АРК складалася лише з трьох постійних членів (ОПК, Агітпроп, ДПУ), але протоколом №2 від 12 серпня 1925 р. було введено Начальника Адмінвідділу НКВС з правом дорадчого голосу [73], Чернігівська – 4 (ОПК, ДПУ, Окрвиконком, Адмінвідділ), Маріупольська, Зінов'ївська та Артемівська – 5, але в Маріуполі замість представника відділу культів було кооптовано окружного прокурора [74]. Таким чином, для багатьох парткомів питання про склад було непринциповим і носило більш рекомендаційний характер, але, у той же час, можна констатувати про створення в Україні мережі регіональних АРК, що підпорядковувалися без-

посередньо ВАК, так як згідно циркуляру усі протоколи ОкрАРК повинні були направлятися безпосередньо центральній Комісії [75].

Перед окружними АРК ставилися наступні завдання:

1. Координування діяльності організацій, що проводять церковну політику. Спостереження за правильним проведенням у життя політичної лінії по відношенню до різних церковних угруповань.

2. Інформація про стан релігійного руху в окрузі. Вивчення і постановка обліку релігійного руху (облік громад, вплив на віруючих, методи роботи, політфізіономія громад).

3. Спостереження за проведенням у життя директив Всеукраїнської Антирелігійної Комісії [76].

Створені на місцях окружні Антирелігійні комісії досить оперативно стали провідниками директив центральних антирелігійних органів комуністичної партії і посилити координацію діяльності місцевих органів, які вели боротьбу проти церкви. Серед перших завдань, виконаних ними, було проведення вибіркового обстеження релігійного руху в округах, «пророблення питання щодо політичного впливу релігійних організацій на населення», перегляд персонального складу працівників окружних відділів культів із метою «негайної заміни безпартійних співробітників, безпосередньо зайнятих цією роботою, партійними товаришами» [77].

Продовжили втілювати окружні АРК і розкладницьку політику в середовищі РПЦ. Так Запорізька АРК, вислухавши доповідь начальника Окрвідділу ДПУ т. Александровського про стан і розвиток церковних угруповань, констатувала, що в окрузі за сприяння ДПУ відбувається розклад серед тихоновців на два табори – іоанікієвців та стефановців (за іменами єпископів Іоанікія (Соколовського) та Стефана (Адріашенко)). У результаті АРК приймає рішення: «Роботу та заходи ДПУ у боротьбі з релігійним рухом і розкладом реакційної частини духовенства схвалити» [78]. На засіданні від 11 липня 1927 р. взята лінія продовжувалася: «Запропонувати ДПУ використовувати невизначене становище тихонов-

ців для розкладу їх рядів» [79]. Роботу по розкладу тихоновщини приводили й інші окружні АРК: Чернігівська 27 березня 1926 р. приймає рішення: «Доручити ДПУ повести роботу щодо перетягнення авторитетних служителів тихоновських культів до синодальної церкви» [80]; Херсонська 12 квітня 1926 р. приймає подібну резолюцію: «У зв'язку із сприятливими обставинами по розкладу тихоновщини, запропонувати окрвідділу ДПУ посилити роботу у тому напрямку, щоб тихоновщина у недалекому майбутньому була розкладена» [81].

Продовжувалася політична і фінансова підтримка обновленського руху в країні. Так на засіданні Чернігівської АРК від 18 серпня 1926 р. вислухавши прохання про звільнення попів синодальної течії від прибуткового податку, доручили з'ясувати справу з Окрфінвідділом про можливість цього, але із свого боку не суперечити [82]. Подібні питання обговорювала і Дніпропетровська АРК на засіданні 25 листопада 1929 р., прийнявши рішення «доручити Окрфінвідділу обговорити питання про можливе зниження з релігійної громади [Кафедрального] собору [синодальної течії] заборгованості і податку з будівель за 1928-1929 рр.» [83]. Отже обрана КП(б)У-РКП(б) у першій половині 1920-х років розкольницька політика продовжувала втілюватися до кінця 20-х рр. через мережу Антирелігійних комісій, використовуючи органи ДПУ, адміністративний апарат НКВС, НКЮ та інші владні структури республіки.

Таким чином, для роботи з духовенством, й особливо у справі розколу РПЦ, було створено досить розгалужену систему як керівних, так і технічних органів влади. Архівні джерела підтверджують, що у період 1922-1929 років їх діяльність була зосереджена саме на розколі РПЦ, підтримці обновленського руху, поглибленні міжконфесійної ворожнечі у середовищі Російської Православної церкви тощо. Все це відкидає тезу радянських дослідників про неутручання радянської влади у внутрішні справи РПЦ і підтверджує тезу новітньої історіографії про певну штучність «новітніх» конфесій РПЦ на теренах України – «обновленців», «соборно-єпископців» тощо.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945 / F. Heyer. – Köln, Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, 1953; Conquest R. Religion in the USSR / Robert Conquest. – London: Bodley Head, 1968; Chrysostomus J. Kirchengeschichte Russlands der neuesten Zeit / Johannes Chrysostomus. – 3 Bd. – München-Salzburg: Anton Puster, [1965-68]; Bociurkiw B. The Renovationist Church in the Soviet Ukraine. 1922-1939 / Bogdan Bociurkiw // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. – Vol. IX. – №1-2. – N.-Y., 1961. – P.41-74; Bociurkiw B. Soviet Church Policy in the Ukraine 1919-1939 / Bogdan Bociurkiw: Ph. Disert. – Chicago, 1961.
2. Кривова Н.А. Власть и Церковь в 1922-1925 гг. Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства. (Серия «Первая монография» – под редакцией Г.А. Бордюгова) / Н.А. Кривова. – М.: «АИРО-XX», 1997; Савельев С.Н. Бог и комиссары (к истории комиссии по отделению церкви от государства при ЦК ВКП(б) – антирелигиозной комиссии) / С.Н. Савельев // Религия и демократия. – М., 1993. – С.187-199; Шкурин А.В. Антирелигиозная комиссия при ЦК РКП(б)-ВКП(б) и ее деятельность по реализации политики Политбюро по отношению к Русской Православной Церкви в 1922-1929 гг. / А.В. Шкурин: дис... к.и.н.: 09.00.13. – М.: 2005 та інші.
3. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. / В.О. Пащенко – К., 1993; Киридон А.М. Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні / Алла Киридон // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. – Черкаси, 2004. – С.47-49; Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років / Алла Миколаївна Киридон. – Т.: Підручники і посібники, 2005; Ігнатуша О.М. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. / Олександр Миколайович Ігнатуша // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МГДУ ім. Петра Могили, 2003. – Т.26. – Історичні науки. – Вип. 13. – С.92-98 тощо.
4. Luukkanen A. The Party of Unbelief... The Religious Policy of the Bolshevik Party, 1917-1929 / Arto Luukkanen / Studia Historica, 48. Suomen Historiallinen Seura. – Helsinki, 1994; Luukkanen A. The Rise and Fall of Trotsky in Soviet Religious Policy / Arto Luukkanen // Journal of Trotsky Studies. – №4. – 1996. – P.31-45; Roslof E.E. Red priests: renovationism, Russian Orthodoxy, and revolution, 1905-1946 / Edward E. Roslof. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 2002; Peris D. Commissars in Red Cassocks... Former Priests in the League of the Militant Godless / D. Peris // Slavic Review. – Volume 54. Number 2. Summer. – 1995. – P.340-364 та інші.
5. Шкурин А.В. Антирелигиозная комиссия... – С.130-198.
6. Архивы Кремля: В 2-х кн. / Кн.1: Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – М.-Новосибирск: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), «Сибирский хронограф», 1997. – С.163.
7. Кашеваров А.Н. Православная Российская церковь и Советское государство (1917-1922) / А.Н. Кашеваров. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. – С.236.
8. Сосуд избранный: Сборник документов по истории Русской Православной Церкви / Сост. М. Склярова. – СПб.: 1994. – С.317.
9. Архивы Кремля: В 2-х кн. / Кн.1: Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – М.-Новосибирск: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), «Сибирский хронограф», 1997. – С.324-325.
10. Савельев С. Бог и комиссары / С. Савельев // Социологические исследования. – 1991. – №2. – С.36.
11. Там само. – С.38.
12. Luukkanen A. The religious policy of the Stalinist state: A case study: The Central Standing Commission on religious questions, 1929-1938 / Arto Luukkanen. – Helsinki: SHS, 1997. – P.33.
13. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки) / Алла Миколаївна Киридон: дис... д.і.н.: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – С.131; Киридон А.М. Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні / Алла Миколаївна Киридон // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. – Черкаси, 2004. – С.48.
14. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) / Олександр Миколайович Ігнатуша: дис... д.і.н.: 07.00.01 / Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – С.260.
15. Центральний держархів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.998, арк.45-46.
16. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1453, арк.200.
17. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДнО), ф.П-7, оп.1, спр.1093, арк.28.
18. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-і роки ХХ ст.)... – С.184; Ігнатуша О.М. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. / Олександр М. Ігнатуша // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т.26. Вип.13. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – С.93.
19. Киридон А.М. Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні... – С.48.
20. ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.1, арк.12; Киридон А. Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви / Алла Киридон // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т.11. – С.150-151.
21. Киридон А.М. Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні... – С.49.
22. Архивы Кремля: В 2-х кн. / Кн.1. – С.523.
23. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1772, арк.1.
24. Коммунист. – 1923. – 19 апреля (№86). – С.4; Коммунист. – 1923. – 21 апреля (№88). – С.3; Коммунист. – 1923. – 27 апреля (№93). – С.3; Красный Николаев. – 1923. – 27 апреля (№689). – С.1; Красный Николаев. – 1923. – 28 апреля (№690). – С.1; Красное

- Запорожжє. – 1923. – 17 апреля (№83). – С.1; Красное Запорожжє. – 1923. – 20 апреля (№86). – С.1; Красное Запорожжє. – 1923. – 24 апреля (№89). – С.1 та інші.
25. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1772, арк.28.
26. Там само, арк.2.
27. Там само, арк.4.
28. Там само, арк.63-64.
29. Там само, арк.62.
30. Там само, арк.62-63.
31. ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.1, арк.12; Киридон А. Документи «Окремої папки»... – С.150-151.
32. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.П-8477, оп.3, спр.294, арк.43-44.
33. ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.2006, арк.56-56-зв.
34. Там само, спр.1450, арк.85.
35. Архивы Кремля: В 2-х кн. / Кн.1. – С.335.
36. Там само. – С.525.
37. ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.2006, арк.56.
38. Кузнецов А.И. Обновленческий раскол в Русской Церкви // «Обновленческий» раскол (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики). – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2002. – С.484, 488.
39. ДАДнО, ф.П-1, оп.1, спр.1497, арк.57; ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1842, арк.23; ДАЧО, ф.П-8477, оп.3, спр.294, арк.17.
40. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1908, арк.24-25.
41. Там само, спр.2318, арк.2.
42. Там само, спр.2006, арк.56-зв.
43. Архів Управління СБУ у Сумській області, спр.П-9100 «По обвинению Лабунцова Сергея Евстафьевича по ст.54-10 ч.1 УК УССР», арк.19-19-зв.
44. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2318, арк.2.
45. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.П-3, оп.1, спр.390, арк.28.
46. Там само, арк.28.
47. Там само, арк.58.
48. Там само, спр.545, арк.100, спр.390, арк.55.
49. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1453, арк.145.
50. ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.1, арк.12.
51. ДАЧО, ф.П-8477, оп.3, спр.146, арк.204-204-зв.
52. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф.П-443, оп.1, спр.251, арк.35.
53. Державний архів Вінницької області, ф.П-33, оп.1, спр.174, арк.8.
54. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф.П-2, оп.1, спр.118, арк.39.
55. ДАЧО, ф.П-8477, оп.3, спр.146, арк.204.
56. Там само, арк.203-203-зв.
57. Там само, спр.295, арк.6-7.
58. ДАОО, ф.П-3, оп.1, спр.1182, арк.3.
59. Там само, арк.4-5.
60. Там само, арк.4-4-зв.
61. Там само, арк.5.
62. Там само, арк.8-8-зв.
63. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф.Р-2375, оп.2, спр.78, арк.5.
64. ДАСО, ф.Р-4654, оп.1, спр.105, арк.2-3.
65. ДАСО, ф.П-443, оп.1, спр.322, арк.41.
66. ДАДО, ф.П-8, оп.1, спр.153, арк.18; ДАКО, ф.П-2, оп.1, спр.451, арк.13; ДАСО, ф.П-221, оп.1, спр.35, арк.69.
67. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер... – С.186.
68. ДАЧО, ф.Р-67, оп.1, спр.104, арк.54; Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф.П-1, оп.1, спр.360, арк.37.
69. ДАДО, ф.П-8, оп.1, спр.197, арк.13.
70. ДАКО, ф.П-2, оп.1, спр.451, арк.4.
71. ДАДО, ф.П-1, оп.1, спр.1754, арк.78.
72. ДАДО, ф.П-11, оп.1, спр.99, арк.1.
73. ДАЗО, ф.П-1, оп.1, спр.360, арк.36-37.
74. ДАЧО, ф.Р-67, оп.1, спр.104, арк.54; ДАКО, ф.П-2, оп.1, спр.451, арк.4; ДАДО, ф.П-1, оп.1, спр.1754, арк.78; ф.П-11, оп.1, спр.99, арк.1.
75. ДАКО, ф.П-2, оп.1, спр.451, арк.13.
76. ДАДО, ф.П-8, оп.1, спр.153, арк.18; ДАКО, ф.П-2, оп.1, спр.451, арк.13; ДАСО, ф.П-221, оп.1, спр.35, арк.69.
77. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер... – С.187.
78. ДАЗО, ф.П-1, оп.1, спр.360, арк.37.
79. Там само, спр.737, арк.27.
80. ДАЧО, ф.П-10, оп.1, спр.356, арк.6.
81. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2425, арк.11.
82. ДАЧО, ф.П-10, оп.1, спр.356, арк.13.
83. ДАДнО, ф.П-7, оп.1, спр.1093, арк.28.

Тригуб Олександр Антираелігійна комісія як засіб розколу РПЦ (1922-1929 рр.)

У статті на основі широкої джерельної бази з'ясовується місце та роль антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У та її регіональних підрозділів, що діяли при губернських та окружних комітетах КП(б)У, їх організаційне оформлення, специфічні риси, склад та напрямки роботи. Особлива увага звертається на роль даних органів у розколі Російської Православної Церкви в Україні у 1922-1929 рр.

Ключові слова: Антираелігійна комісія, репресії, Російська Православна Церква, церковний розкол

Тригуб Александр Антираелигиозная комиссия как средство раскола РПЦ (1922-1929 гг.)

В статье на основе широкой источниковой базы выясняется место и роль антирелигиозной комиссии при ЦК КП(б)У и ее региональных подразделений, которые действовали при губернских и окружных комитетах КП(б)У, их организационное оформление, специфические черты, состав и направления работы. Особое внимание обращается на роль данных органов в расколе Русской Православной Церкви

в Україні в 1922-1929 гг.

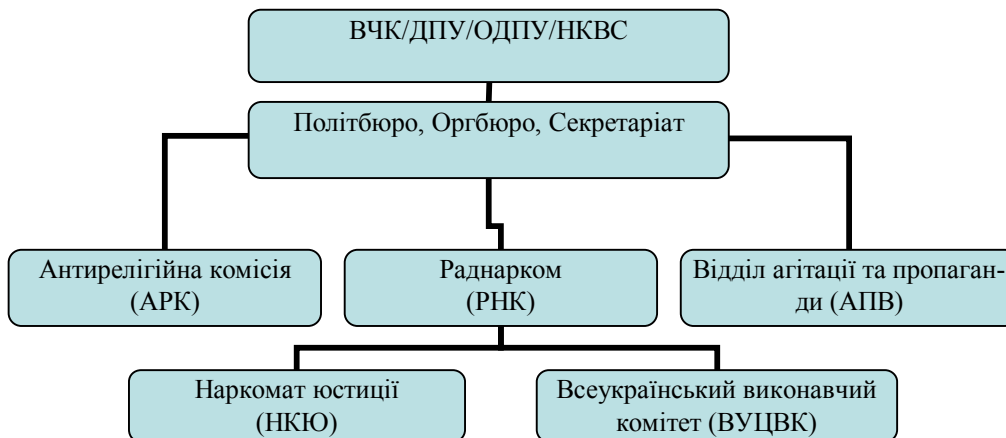
Ключевые слова: Антирелигиозная комиссия, репрессии, Русская Православная Церковь, церковный раскол

Trygub Olexander *The antireligious Commission as means of schism ROC*

In article based on wide sources' base the place and a role of the antireligious commission is found out at Central Committee KP(b)U and its regional subdivisions which operated at gubernial and district committees KP(b)U, their organizational registration, specific traits, structure and lines of work. The special attention addresses for a role of the given bodies in schism of Russian Orthodox Church in Ukraine in 1922-1929.

Keywords: Antireligious Commission, repression, Russian Orthodox Church, Church's schism

Схема 1. Місце Антирелігійної Комісії у структурі радянських і партійних органів.

Рецензенти:

Когляр Ю.В., д.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 16.03.2015 р.